

Plany Kamieńca Podolskiego w Archiwum Wojennym w Wiedniu

Leszek Opyrchal

Wojskowa Akademia Techniczna w Warszawie

ORCID 0000-0001-7585-843X

E-mail: leszek.opyrchal@wat.edu.pl

Łukasz Cholewiński

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy w Częstochowie

ORCID 0000-0002-3680-3783

E-mail: lukaszczewal@wp.pl

Zarys treści: Częścią Austriackich Archiwów Państwowych jest Kriegsarchiv – Archiwum Wojenne w Wiedniu. W jego zbiorach znajduje się sześć planów Kamieńca Podolskiego pochodzących z XVIII wieku. Pięć z nich to plany rękopiśmienne, które w polskiej literaturze tematu pozostają nieznane, a tylko wspominane były przez badaczy ukraińskich. Plan drukowany to dobrze znany kolorowany miedzioryt pt. *Kaminieck Podolski Capitale du Palatinat de la Haute Podole*. Plan ten znajduje się także w Bibliotece Narodowej w Warszawie. Dwa rękopiśmienne anonimowe plany: *Plan von der Festung und Schloß Kaminiek – 1* oraz *Plan von der Festung und Schloß Kaminiek – 2* z okresu 1725–34. Prawdopodobnie stanowią one wzajemną kopię. Trzecim jest rękopiśmienny i anonimowy plan *Plan de la forteresse de Kamienec en Podolie*, wykonany między latami 1725 a 1746. Czwarty to rękopiśmienny plan Oreszkowica. Ostatnim, piątym, rękopiśmiennym planem jest składający się z dwóch części plan Szpilowskiego. Pierwszą część stanowi właściwy plan datowany na rok 1774. Drugą część, umieszczoną na tej samej karcie papieru, tworzy jednostronicowy opis twierdzy w języku niemieckim.

Słowa kluczowe: Kamieniec Podolski, dawna kartografia, Kriegsarchiv

Wstęp

Kriegsarchiv (przy opisach planów stosowany jest skrót KA) – Archiwum Wojenne w Wiedniu to największe archiwum wojskowe Europy Środkowej. Zawiera 180 000 pudełek z dokumentami, 60 000 książek, 400 000 fotografii oraz zbiór 600 000 map i planów, w tym sporządzoną w latach 1779–1783 mapę józefińską Królestwa Galicji i Lodomerii, znaną także pod nazwą „mapy von Miega”. Łączna długość półek, na których przechowywane są zbiory, to 50 km.

Kriegsarchiv jest częścią Austriackich Archiwów Państwowych. Zostało ono utworzone przez połączenie dwóch instytucji: Hofkriegskanzleiarchiv – najwyższego, centralnego organu wojskowego Habsburgów, założonego przez cesarza Józefa I w 1711 r. w celu zorganizowania przechowywania ważnych dokumentów z ubiegłych stuleci oraz Kriegsarchiv, ustanowionego przez arcyksięcia Karola w 1801 r. jako instytucji badawczej armii. W 1776 roku kolekcja map i planów Hofkriegsrat została połączona z archiwum inżynierskim. Dzięki temu Hofkriegskanzleiarchiv stało się również centralnym archiwum materiałów kartograficznych. Zbiory Kriegsarchiv zasadniczo kończą się upadkiem imperium austro-węgierskiego pod koniec pierwszej wojny światowej w 1918 roku.

W zbiorach Kriegsarchiv znajduje się pięć planów Kamieńca Podolskiego pochodzących z połowy XVIII wieku. W polskiej literaturze tematu pozostawały one nieznane. Wspominane są tylko przez ukraińskich badaczy. Fragment planu Szpilowskiego reprodukuje Olga Płamienicka (2012). Oprócz pięciu planów Kamieńca Podolskiego w Kriegsarchiv, w Wiedniu znajduje się dalszych pięć planów tej twierdzy (L. Opyrchał 2015), z czego cztery rękopiśmienne (niestety o planie: *Kamienieck Podolski Capitale du Palatinat de la Haute Podole* napisano, że jest rękopisem, podczas gdy jest to kolorowany miedzioryt), pochodzących z XVIII stulecia. Świadczy to o dużym zainteresowaniu władz cesarstwa tą twierdzą.

Zainteresowanie to wynikało z polityki antytureckiej Habsburgów i wojen toczonych z tym państwem od początków epoki nowożytnej. Austria zaczęła coraz śmielej patrzeć w stronę Bałkanów i północnych ziem Porty Otomańskiej od 1683 roku. Zwycięstwo sprzymierzonych sił pod Wiedniem otworzyło pole do stopniowego spychania Turcji na południe. Stąd w kręgu zainteresowań Austrii leżał Chocim i położony w jego pobliżu po polskiej stronie Kamieniec Podolski. Niewątpliwie zainteresowanie Austrii Podolem wzrosło jeszcze bardziej w okresie pierwszego rozbioru, o czym świadczą chociażby alarmujące listy Jana de Witte (1868), komendanta twierdzy. W tej atmosferze musiały więc powstawać plany twierdzy wykonywane przez austriackich inżynierów. Uwzględniały one prace remontowe w twierdzy wykonywane przez cały XVIII wiek.

W XVIII w. wielokrotnie prowadzone były prace mające na celu modernizację fortyfikacji Kamieńca Podolskiego. Pierwsze rozpoczęły się pięć lat po przejściu twierdzy od Turków (na mocy pokoju karłowickiego z 1699 r.), pod kierunkiem płk. inż. Archibalda Andrzeja Glowera de Gleyden (T. Nowak 1973; T. Ciesielski 2009; Ł. Cholewiński 2016). Pomimo trudności finansowych do 1733 r. m.in. wykuto i obmurowano fosę zabezpieczającą Nowy Zamek (J. Janczykowski 2005), zbudowano nowy most łączący oba zamki, wykonano gruntowny remont baszty nad Karwasarami oraz zbudowano Baterię Św. Urszuli¹ (*Volumina legum* 1860;

¹ *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydane* t. VI, Nakład i druk Józefa Ohryzki, Petersburg 1860, s. 232; T. Nowak, *Fortyfikacje...*, s. 159–160; R. Król-Mazur, op. cit., s. 12; T. Ciesielski, *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009, s. 536;

T. Nowak 1973). W systemie obronnym Kamieńca kluczową rolę odgrywał Stary i Nowy Zamek, które osłaniał główny wjazd do miasta od zachodu. Nowy Zamek autorstwa Teofila Schomberga zbudowany został w latach 1619–1621. Było to dzieło osłaniające półbastionowo-kleszczowe z nadszańcami i umocnieniami przedpola, na zachód od Starego Zamku. Zamki były wielokrotnie przebudowywane i powiększane od XV wieku. Twierdzę wyremontowali Turcy po zniszczeniach związanych z jej zdobyciem w 1672 r., a następnie Polacy, którzy po odzyskaniu twierdzy w 1699 r. przez cały XVIII wiek systematycznie ją remontowali. Brak funduszy uniemożliwiał jednak pełne unowocześnienie fortecy, w wyniku czego prowadzone prace miały tylko doraźnie zapobiegać jej dalszej degradacji (J. Janczykowski 2005).

W czasie wojny o sukcesję polską (1733–1735) o zabezpieczenie Kamieńca starali się zadbać stronnicy Stanisława Leszczyńskiego – komendant twierdzy Wacław Rzewuski oraz regimentarz koronny Józef Potocki. Obawiając się ataku wojsk rosyjskich m.in. wzmocniono obwarowania ziemne w pobliżu ludwisarni wybudowanej przez ppłk. Andrzeja Glowera. Planowano pilnie sporządzić baterię na starej baszcie znajdującej się w zespole Bramy Polskiej², wzmocnić Bramę Zamkową oraz zbudować mur od Bramy Ruskiej³ do Bramy Polskiej⁴. Ze względu na szczupłe środki muru tego nie wykonano. Ostatecznie nie doszło też do oblegania twierdzy przez Rosjan. Kamieniec pozostał „samotną wyspą” na terenie południowo-wschodnich województw Rzeczypospolitej opanowanych przez wojska cesarskiej Anny. Sam komendant z garnizonem przekazał twierdzę zwolennikom Augusta III w 1735 roku⁵.

Ł. Cholewiński, op. cit., s. 403. Więcej na temat ppłk. Glowera – vide: T. Ciesielski, *Archibald Andrzej Głower...*, s. 128–142. Nie wiadomo o którą z baszt chodzi, czy o Basztę Papieską czy o Basztę Szlachecką.

² Archiwum Narodowe w Krakowie, *Dyspozycja do Fortyfikacji* pkt. 6, Podh. 362 k. 86.

³ Zespół Bramy Ruskiej miał rodowód średniowieczny i był przebudowywany w XVI i XVII wieku. W 1721 r. zespół bramy został znacznie uszkodzony przez powódź (G. Belke, *Rys historii naturalnej Kamieńca Podolskiego poprzedzony krótką wiadomością o pracach uczonych w przedmiotach geologii, paleontologii, botaniki i zoologii w Polsce w XIX w.*, Warszawa 1859, s. 29). Możliwe, że zespół był uszkażdany przez kolejne powodzie. Grobli najprawdopodobniej nie odbudowano, natomiast zamiast kurtyny z basztami wzdłuż rzeki na przedpolu bramy wzniesiono dwuramiennik (redan) ze stanowiskami lekkiej artylerii; zob. J. Janczykowski, *Kamieniec...*, s. 427.

⁴ Zespół Bramy Polskiej zlokalizowany był nad Smotryczem, w północno-zachodniej części miasta. Tworzyła go Stara Brama z wielobocznym przedbramiem, baszta flankująca położona na krawędzi urwiska, baszta na brzegu rzeki, baszta na drugim brzegu, galeria oraz fosa z przyczółkiem mostowym, zob. tamże, s. 429.

⁵ L. Rzewuski, *Kronika Podhorecka 1706–1779*, Kraków 1860, s. 22–24; B. Popiołek, *Podole w czasach Augusta II*, w: *Kamieniec Podolski...*, s. 155; R. Król-Mazur, op. cit., s. 15–16; A. Lisek, *Rola Kamieńca Podolskiego dla obozu stanisławowskiego w województwie podolskim w latach 1733–1735*, „Rocznik Przemyski”, t. 41, 2005, z. 4, s. 3–31; T. Ciesielski, *Agresja rosyjska na Polskę 1733–1735. Walki na Ukrainie, Podolu i Wołyniu*, w: *Trudne sąsiedztwo. Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjsko-ukraińskich w XVI–XX wieku*, red. A. Szczepaniak, Toruń 2007, s. 110; idem, *Armia koronna...*, s. 539–540; Ł. Cholewiński, op. cit., s. 403–404. Więcej na temat samej twierdzy w Kamieńcu Podolskim w czasie wojny o sukcesję polską – vide: Ł. Cholewiński, *Zabezpieczenie Kamieńca Podolskiego w czasie wojny o sukcesję polską*, w: *Wojna–wojsko–bezpieczeństwo poprzez stulecia i epoki. Studia i materiały*, red. A. Aksamitowski, R. Gałaj-Depniak, H. Walczak, A. Wojtaszak, Szczecin 2016, s. 125–146.

W latach panowania Augusta III prace remontowo-budowlane wykonywane były pod kierownictwem Christiana Dhalke⁶. Zakres wykonanych w tym okresie prac wymaga szczegółowych badań. Dodatkowym problemem były braki kadrowe. Przykładowo, kiedy zimą 1754 r. przeniesiono 185 żołnierzy z Kamieńca do Dubna, problemem stało się nawet wystawienie wart. Cały czas nad komendantami wisiała także groźba zajęcia twierdzy przez Rosjan, szczególnie aktualna w okresie bezkrólewia po śmierci Augusta III. Doszło wówczas do krótkotrwałej blokady, ale ks. Michał Iwanowicz Daszkow ze względu na brak artylerii nie pokusił się o siłowe rozwiązanie⁷.

Stanisław August Poniatowski niezwłocznie po objęciu tronu zaczął wspierać twierdzę, m.in. w 1764 r. przekazując na jej remont, po podmyciu murów przez Smotrycz, 341 787 złp, a w latach 1765–1770 – 129 594 zł 2 gr⁸. Również dzięki działalności generała artylerii koronnej Alojzego Fryderyka Brühla i komendanta twierdzy od 1768 r. gen. lejtn. Jana de Witte, Kamieniec zachował jeszcze wartość militarną. Twierdza składała się wówczas z kamiennego Zamku Górnego i siedemnastowiecznego, lecz cały czas doskonałego dzieła rogowego, określanego mianem Nowego Zamku lub Zamku Ziemnego. Umocnienia uzupełniały fragmentarycznie zbudowane wzmocnione basztami mury miejskie oraz zespół Bramy Polskiej i Ruskiej.

1. Plan von der Festung und Schloß Kaminiek – 1

Tytuł: *Plan von der Festung und Schloß Kaminiek* (tłum.: Plan twierdzy i zamku w Kamieńcu), autor: nieznany, data: pomiędzy latami 1725–34 (1774 r., według katalogu KA), wymiar: 520 × 690 mm, podziałka: sążnie (klafter), skala: 1:3000⁹, w prawej części zaznaczono kierunek północy. Orientacja: zachodnia. Sygnatura planu: AT-OeStA/KA KPS LB K IX, 64 (ryc. 1).

Datowanie planu wynika z faktu, że pod nr 23 przedstawiono Mury Gloverowskie, opisane jako: *neue Mauern* (nowe mury). Zostały one zbudowane w latach 1721–1725¹⁰. Kolejna rozbudowa twierdzy nastąpiła w latach 1734–35 i zmiany w fortyfikacji pokazane są na pochodzącym z tego okresu planie Jana de Witte¹¹. Stąd niniejszy plan można datować na lata 1725–1734. Na planie jest umieszczona legenda następującej treści:

⁶ A. Prusiewicz, *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*, Księgarnia Leona Idzikowskiego, Kijów 1915, s. 95; T. Nowak, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego...*, s. 161–162.

⁷ Więcej na temat prac remontowych w Kamieńcu w omawianym okresie – vide: R. Król-Mazur, op. cit., s. 16; T. Ciesielski, *Armia koronna...*, s. 539–540; Ł. Cholewiński, *Garnizon...*, s. 401–417.

⁸ T. Nowak, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego...*, s. 161.

⁹ Przy założeniu, że są to sążnie francuskie – 1 sążeń = 1,949 m.

¹⁰ J. Janczykowski, *Kamieniec Podolski...*, s. 427.

¹¹ <https://polona.pl/item/planta-kamienca-podolskiego,MTc1MTY2MDg>, (dostęp 5.12.2017 r.).

Ryc. 1. Plan von der Festung und Schloß Kaminiek – 1 (KA AT-OeStA/KA KPS LB K IX, 64)

- a. Halbe Bastion gegen Süden – południowy półbasteion,
- b. Halbe Bastion gegen Norden – północny półbasteion,
- c. Kleine Cavaliers – mały nadszańiec,
- d. Canal – kanał (tu: wykop, fosa),
- e. Ein verborgener Gang – kaponiera (ukryte przejście),
- f. die Schloß Pforte – brama zamkowa,
- g. die Schloß Kirche – kościół zamkowy,
- h. der Päpstliche Thurn – Baszta Papieska,
- i. St. Michaels Thurn – Baszta Św. Michała,
- k. St. Stanislai Thurn – Baszta Św. Stanisława,
- l. der Königlich Thurn – Baszta Królewska,
- m. der Cantzley Thurn – Baszta Kancelerska,
- n. der Bischöfliche Thurn – Baszta Biskupia,
- o. der Adelige Thurn – Baszta Szlachecka,
- p. der innerliche Thurn – Baszta Wewnętrzna,
- q. der Tobaks Thurn – Baszta Tabakowa,
- r. der Thurn Smodritz – Baszta Smotrycka,
- s. der Gerichts Thurn – Baszta Sprawiedliwości,
- t. Casamaten – kazamaty (galeria podziemna),
- u. der Brucken Thurn – Baszta Mostowa,
- v. die Brücke – most,
- w. die Mühlen – młyny,
- x. der Damm – tama,
- y. eine verborgene Schleiße – zniszczona śluza,

1. die Thor Brücke – Brama Mostowa,
2. die St. Ursula Batterie – Bateria Św. Urszuli,
3. die St. Stanislai Batterie – Bateria Św. Stanisława,
4. Casamaten – kazamaty,
5. St. Martini Batterie – Bateria Św. Marcina,
6. Stadt Thor – Brama Miejska,
7. St. Theresia Batterie – Bateria Św. Teresy,
8. St. Martini Batterie – Bateria Św. Marcina¹²,
9. St. Johannis Batterie – Bateria Św. Jana,
10. eine Schmeltz Hütte – ludwisarnia,
11. Arsenal – arsenał,
12. der Schneider Thurn – Baszta Krawiecka,
13. das Pohlische Thor – Brama Polska,
14. die heil Treifaltigkeits Batterie – Bateria Trójcy Świętej¹³,
15. Batterie und Arsenal St. Marie – Bateria i arsenał Najświętszej Marii Panny,
16. Pförtgen und Thurn des Königs Stephan Bathory – Furtka (Brama) i Baszta Króla Stefana Batorego,
17. Magazin – magazyn,
18. der Schlachter Thurn – Baszta Rzeźnicka,
19. Batterie des Heil Gregorij – Bateria Św. Grzegorza,
20. der Vergoldte Thurn – Baszta Złotników,
21. der Schuster Thurn – Baszta Szewska,
22. die alte Mauren – stare mury,
23. die neue Mauren – nowe mury,
24. die Rußische Pforte – Brama Ruska.

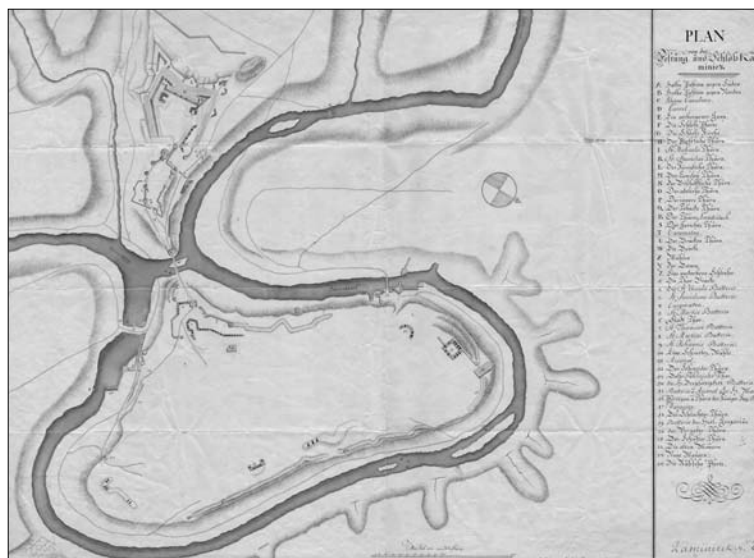
Plan jest bardzo podobny do znajdującego się w sztokholmskim archiwum wojennym Riksarkivet planu: *Plan de la ville chateau et fort de Kamieniek en Podolie* o sygnaturze: SE/KrA/0406/17/004/004, a dostępnego na stronie internetowej: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/K0007246_00001 (5.12.2017 r.). Przedstawienie szczegółów twierdzy oraz treść legendy jest taka sama. Jediną różnicą jest język. Na planie sztokholmskim zastosowano język francuski.

2. Plan von der Festung und Schloß Kaminiek – 2

Tytuł: *Plan von der Festung und Schloss Kaminiek* (tłum.: Plan twierdzy i zamku w Kamieńcu), autor: nieznany, data pomiędzy latami 1725–34 (1774 r. według katalogu KA), wymiar: 512 × 721 mm; podziałka: sążnie (klaftern);

¹² Oznaczenie Baterii Św. Marcina występuje na planie podwójnie.

¹³ Nr 14 nie występuje na planie.

Ryc. 2. Plan von der Festung und Schloss Kaminiek – 2 (AT-OeStA/KA KPS LB K IX, 64-1, PD)

skala: 1:3000¹⁴, w prawej części zaznaczono kierunek północy. Orientacja: zachodnia, sygnatura AT-OeStA/KA KPS LB K IX, 64-1 (ryc. 2). Plan bardzo zbliżony do poprzedniego, różniący się tylko nieistotnymi szczegółami.

Legenda:

- A Halbe bastion gegen Süden – południowy półbastion,
- B Halbe bastion gegen Norden – północny półbastion,
- C Kleine Cavaliers – mały nadszańiec,
- D Canal – kanał (tu: wykop, fosa),
- E Ein verborgener Gang – kaponiera (ukryte przejście),
- F Die Schloß Pforte – Brama Zamkowa,
- G Die Schloß Kirche – kościół zamkowy,
- H Der Päpstliche Thurn – Baszta Papieska,
- I St Michaelis Thurn – Baszta Św. Michała,
- K St. Stanislai Thurn – Baszta Św. Stanisława,
- L Der Königliche Thurn – Baszta Królewska,
- M Der Kanzleii Thurn – Baszta Kanclerska,
- N Der Bischöftliche Thurn – Baszta Biskupia,
- O Der adeliche Thurn – Baszta Szlachecka,
- P Der innere Thurn – Baszta Wewnętrzna,
- Q Der Tobacks Thurn – Baszta Tabakowa,
- R Der Thurn Smodritsch – Baszta Smotrycka,
- S Der Gerichts Thurn – Baszta Sprawiedliwości,

¹⁴ Przy założeniu, że są to sążnie francuskie – 1 sążeń = 1,949 m.

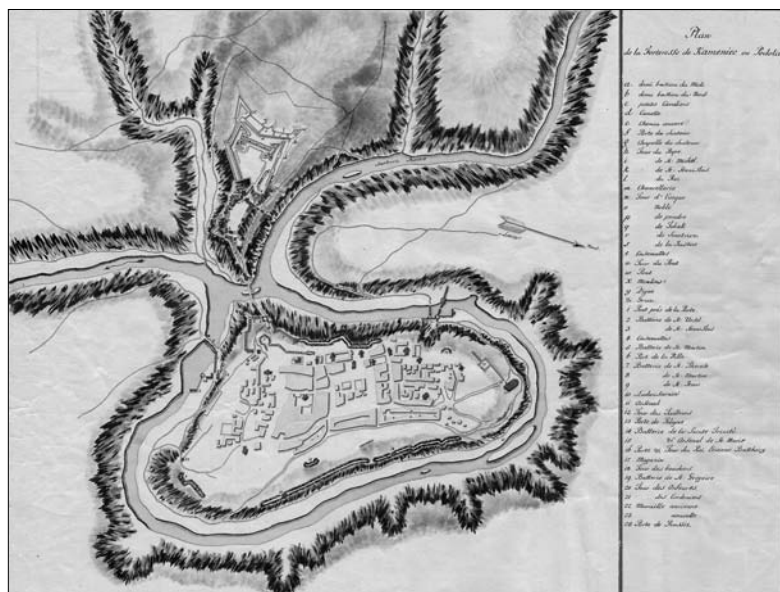
- T Casamaten – kazamty,
- U Der Brücken Thurn – Baszta Mostowa,
- W Die Brücke – most,
- X Mühlen – młyny,
- Y Der Damm – tama,
- Z Eine verdorbene Schleüße – zniszczona śluza,
- 1 Die Thor Brücke – Brama Mostowa,
- 2 Die St Ursula Batterie – Bateria Św. Urszuli,
- 3 St. Stanislaus Batterie – Bateria Św. Stanisława,
- 4 Casamaten – kazamaty,
- 5 St. Martin Batterie – Bateria Św. Marcina,
- 6 Stadt Thor – Brama Miejska,
- 7 St. Theresiae Batterie – Bateria Św. Teresy,
- 8 St. Martini Batterie – Bateria Św. Marcina,
- 9 St. Johannis Batterie – Bateria Św. Jana,
- 10 Eine Schmeltz Mühle – ludwisarnia,
- 11 Arsenal – arsenał,
- 12 Der Schneider Thurn – Baszta Krawiecka,
- 13 Das Pohnlishe Thor – Polska Brama,
- 14 die H. Drenfaltigkeit Batterie – Bateria Trójcy Świętej¹⁵,
- 15 Batterie u. Arsenal der H. Maria – Bateria i Arsenał Najświętszej Marii Panny,
- 16 Pfortigen u. Thurn des Königs Steph. Batori – Brama I i Baszta Króla Stefana Batorego,
- 17 Magasins – magazyny,
- 18 Der Schlachter Thurn – Baszta Rzeźnicza,
- 19 Batterie des Heil Gregorius – Bateria Św. Grzegorza,
- 20 der Vergolte Thurn – Baszta Złotników,
- 21 Der Schuster Thurn – Baszta Szewska,
- 22 Die alten Mauern – stare mury,
- 23 Neue Mauern – nowe mury,
- 24 Die Rußische Pforte – Brama Ruska.

3. Plan de la forteresse de Kamieniec en Podolie

Tytuł: *Plan de la forteresse de Kamieniec en Podolie* (tłum: Plan twierdzy kamienieckiej na Podolu); autor: nieznany, data: między 1725 a 1746 r.¹⁶, wymiar: 325 × 403 mm, podziałka: brak, skala: około 1:5000, orientacja: zachodnia, sygnatura: KS G I K 42-05 (ryc. 3).

¹⁵ Numer nie występuje na planie.

¹⁶ Według katalogu KA 1800 r.

Ryc. 3. Plan de la forteresse de Kamieniec – wiedeński (KA G I K 42-05)

Na planie brakuje nadszańca nad baterią Św. Teresy, który według legendy planu Sigismundtusa Corporala został zbudowany w 1746 r., co pozwala na ograniczenie górnej daty wykonania planu. Plan zawiera legendę w języku francuskim o następującej treści:

- a demi bastion du Midi – południowy półbastion,
- b demi bastion du Nord – północny półbastion,
- c petits Cavaliers – mały kawalier,
- d Cunette – kineta, ukryte przejście,
- e Chemin couvert – droga bita,
- f Porte du chateau – brama zamkowa,
- g Chapelle du chateau – kaplica zamkowa,
- h Tour du Pape – Baszta Papieska,
- i de St: Michel – Baszta Św. Michała,
- k de St: Stanislas – Baszta Św. Stanisława,
- l du Roi – Baszta Królewska,
- m Chancellerie – Baszta Kanclerska,
- n Tour d'Eveque – Baszta Biskupia,
- o Noble – Baszta Szlachecka,
- p de poudre – Baszta Prochowa,
- q de Tobak – Baszta Tabakowa,
- r de Smotricz – Baszta Smotrycka,
- s de la Justice – Baszta Sprawiedliwości,
- t Casemattes – kazamaty,

- u Tour du Pont – Baszta Mostowa,
- w Pont – most,
- x Moulins – młyny,
- y Digue – tama, grobla,
- z Gruz – (oznaczenie nie występuje na planie),
- 1 Pont près de la Porte – most przy bramie,
- 2 Batterie de St: Ursel – Bateria Św. Urszuli,
- 3 de St: Stanislas – Bateria Św. Stanisława,
- 4 Casemattes – kazamaty,
- 5 Batterie de St: Martin – Bateria Św. Marcina,
- 6 Port de la Ville – Brama Miejska,
- 7 Batterie de St: Therese – Bateria Św. Teresy,
- 8 de St: Martin – Bateria Św. Marcina,
- 9 de St: Jean – Bateria Św. Jana,
- 10 Ludwisarnia – ludwisarnia,
- 11 Arsenal – arsenał,
- 12 Tour des Tailleurs – Baszta Krawiecka,
- 13 Porte de Pologne – Brama Polska,
- 14 Batterie de la Sainte Trinité. – Bateria Trójcy Świętej,
- 15 & Arsenal de St: Marie – Arsenał Najświętszej Marii Panny,
- 16 Porte & Tour du Roi Etienne Baththory – Brama i Baszta Króla
Stefana Batorego,
- 17 Magazin – magazyn,
- 18 Tour des bouchers – Baszta Rzeźnicka,
- 19 Batterie de St: Gregoire – Bateria Św. Grzegorza,
- 20 Tour des Orfeures. – Baszta Złotników,
- 21 des Cordoniers – Baszta Szewska,
- 22 Muraille ancienne. – stare mury,
- 23 Nouvelle. – nowe mury,
- 24 Porte de Russie. – Brama Ruska.

Ponieważ treść legendy jest identyczna z poprzednimi dwoma planami, dlatego należy je uznać za wzajemne kopie. Jedyna różnica dotyczy zaznaczenia opisu baszt miejskich, brakuje jednej baszty oraz nieprawidłowo oznaczona jest Bateria Św. Stanisława.

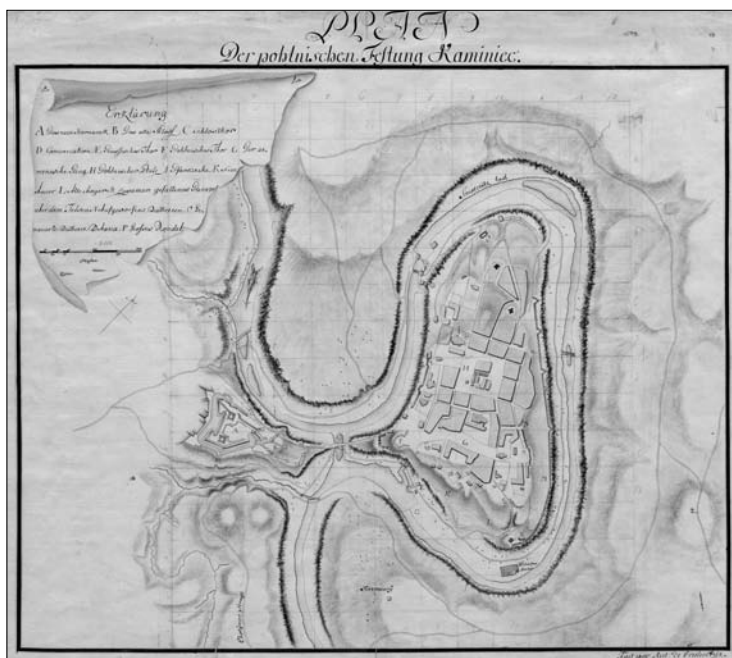
4. Plan Oreszkowica

Tytuł: *Plan der pohnischen Festung Kamieniec* (tłum.: Plan polskiej twierdzy w Kamieńcu), autor: de Oreshcovit, data: między 1771 r. a 1775 r., wymiar: 476 × 556 mm, podziałka: sążnie (klafter), skala: 1:5000, orientacja: północna, sygnatura: G I k 42-03 (ryc. 4). Plan ma niewielką legendę, pod którą umieszczono kierunek północy. Treść legendy:

Erklärung – objaśnienie

- A Das neue Hornwerk – nowy hornwerk,
- B Das alte Shloß – Stary Zamek,
- C Schlos Thor – Brama Zamkowa,
- D Communication – przejście (most turecki),
- E Russisches Thor – Brama Ruska,
- F Pohlisches Thor – Brama Polska,
- G Der armenische Ring – Rynek Ormiański,
- H Pohlischer Platz – Rynek Polski,
- I Pfarkirche – katedra,
- K Neue Mauer – nowe mury,
- L Alte Mayer – stare mury,
- M Zusammen gefallenes Parapet uber dem Felsen – połączenie parapetem ponad skałami,
- N Aufgeworfene Batterien – podwyższona bateria,
- O Gemauerte Batterie B Maria – murowana Bateria Najświętszej Marii Panny,
- P Großes Rondel – Wielki Szaniec.

Na planie zaznaczono dodatkowo: drogę do Chocimia – Chotymer Straße, Karwasary (błędne położenie) oraz ogród Józefa de Witte – Wiedischer Garden. W dolinie Smotrycza uwidoczniiono ogrody de Witta. Teren pod budowę domu

Ryc. 4. Plan Oreszkowica , (KA G I k 42-03)

i ogrodów został zakupiony przez Józefa de Witte w 1771 roku¹⁷. Do datowania planu istotnym elementem jest podwójny przepust wody pod Mostem Tureckim. Wykonany on został około roku 1715¹⁸, a zamurowany przed 1778 rokiem¹⁹. Jest on zaznaczony na kolejnym, datowanym na 1774 r. planie Jana Szpilowskiego, ale na znajdującym się w Moskwie planie Jana Schüllera²⁰, wykonanym najpóźniej w 1775 r., gdyż Jan Schüller podpisany jest na nim jako porucznik, a kapitanem został 26 kwietnia 1775 roku²¹, widoczna jest już tylko jedna nitka przepustu. Stąd można wnioskować, że nitka przepustu została zamurowana jesienią 1774 lub wczesną wiosną 1775 roku. Dlatego można wnioskować, że omawiany plan powstał pomiędzy latami 1771 – zakupienie terenu pod ogrody Józefa de Witte a 1775 – zamurowanie jednej nitki przepustu pod Mostem Tureckim.

5. Plan Szpilowskiego

Tytuł: *Plan der Festung Kamienieck*; autor: Jan Szpilowski, data: 1774 r., wymiar planu z opisem: 470 × 893 mm, wymiar samego planu: 470 × 550 mm, podziałka: sążnie (klafter), skala: około 1:5000, orientacja: północna. sygnatura: KA G I k 42 (ryc. 5). Fragment planu był reprodukowany przez Olę Płamienicką²². Oprócz legendy umieszczonej w górnym lewym rogu, pod którą znajduje się róża wiatrów, do planu dołączony jest długi opis. Na jego dole znajdujemy nazwisko autora planu i datę: *Dessiné par Jean Nep Silowsky d'Urazowa 1774*²³. Nazwisko Silowsky równie dobrze można odczytać jako Gilowsky lub po spolszczeniu jako Szpilowski. Zarówno kolor atramentu jak i charakter pisma wygląda na inny niż w legendzie. Być może autora i datę dopisano później. Bo czy autor planu, który najprawdopodobniej był Polakiem, byłby skłonny podpisywać plan twierdzy wykonany na zlecenie obcego mocarstwa?

Opis i legenda wykonane są w języku niemieckim.

Treść legendy:

Erklärung – objaśnienie

- A das Russische Thor – Brama Ruska,
- B das Pohlische Thor – Brama Polska,
- C In der Stadt der Pohlische Platz – Rynek Polski w mieście,
- D der Armenische Platz – Rynek Ormiański,
- E Magazine – magazyny,

¹⁷ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec Podolski...*, s. 158.

¹⁸ T. Nowak, *Fortyfikacje i artyleria...*, s. 157–158.

¹⁹ *Listy Jana de Witte...*, s. 210.

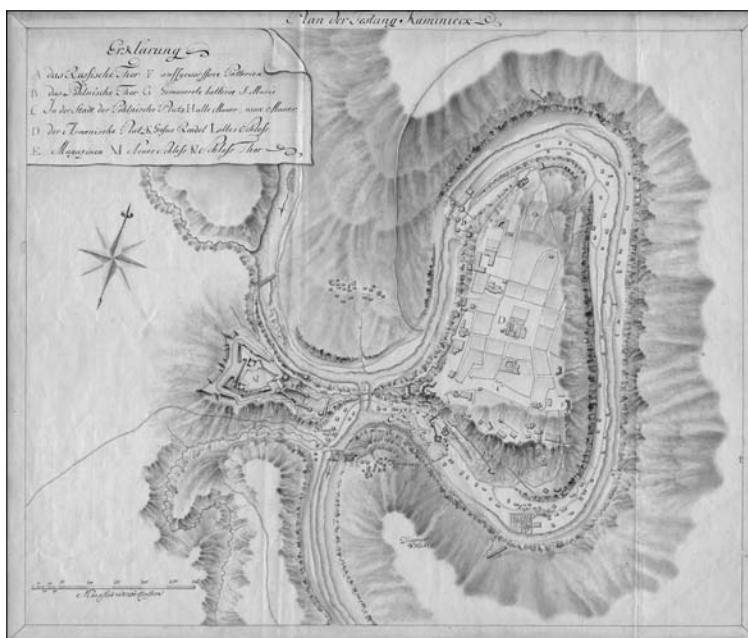
²⁰ Российский государственный военно-исторический архив, sygn: ф. 349, оп. 17, д. 598.

²¹ M. Machynia, C. Srzednicki, *Wojsko koronne...*, s. 61.

²² O. Płamienicka, *Castrum...*, il. 120, s. 177, podaje datę powstania planu 1778 r.

²³ Tekst za katalogiem KA, <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=1424986> (dostęp 23.02.2018 r.).

- F aufgeworfene Batterien – podwyższona bateria,
- G Gemauerete batterie S. Marie – murowana Bateria Najświętszej Marii Panny,
- H alte Mauer – stare mury,
- I neue Mauer – nowe mury,
- K Großes Rondel – Wielki Szaniec,
- L altes Schloß – Stary Zamek,
- M Neues Schloß – Nowy Zamek,
- N Schloß Thor – Brama Zamkowa.

Ryc. 5. Plan Szpilowskiego, KA G I k 42

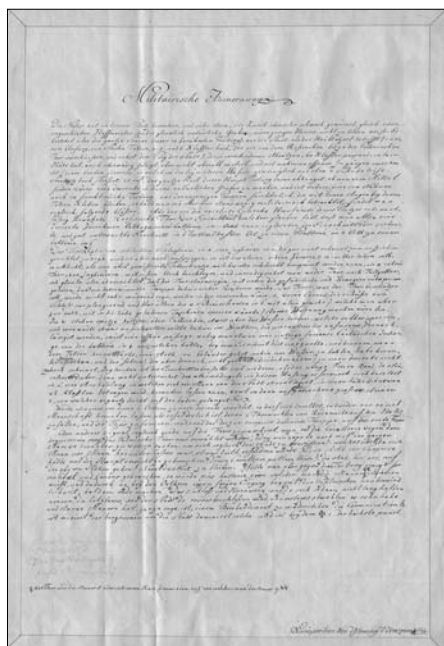
Do planu dołączone jest dodatkowe objaśnienie (ryc. 6) o treści:

Militarische Anmerkungen

Die Natur hat an diesem Plat besonders und sehr stark, die Kunst aber sehr schwach gewürket, gleich einen ungeschikten Hoffmeister, der die gluklich naturliche glauben, eines jungen Herrns nicht zu bilden weiss. Es besteht also die ganze stärke dieser so berühmten Festung. Was die Stadt, als das haupt object betrifft. In einem Umfang, von steilen Felsen, 4-5 und 6 klafter hoch, die sie von dem russischen bis zu den polnischen Thor umschliessen und nebst Tor der Stadt, der in verchiedenen Absätzen, 60 klafter höhe hat, auch ebenmäsigt felsigt, aber nicht uberall so steil und

mit mehreren ossenen zugangen versehen ist. Einen graben vermisen in welchem der bei niederen Wasser, gemeiniglich nur etwa 3 schuhe lief. Smotricz bach fliesset, so dass guntze Heil, dieser Haupt Festung davon abhanget, ob man kein, mittel finden könne eine des cente in diesem natürlichen graben zu, diesem dem Nahmen nach so furchterliche Festung, nur denen einigen Personen fürchterlich, die mit denen Augen bei denen Felsen Kleben bleiben, sobald man sie aber nur etwas wenig militärisch betrachtet findet man sogleich folgende blösen. Als das vor die kritische Umstände dieses Platzes sehr nach lässig, ferwahrte russische Thor A, der einschnitt b velchler glauben last. Dass man alleine, descente dornechmen Orth, zu einen batterie in Orth, kann in gleichen der ein schnitte der sichente und gut untersuchte einschnitt in d forteilhafter Orth, zu einer Batterie in o Orth zu einem Batterie in f. Das Thor A hat einem schlechten Schlagbaum in A eine zugbrücke, die gar nicht, scheint zum aufziehen gerichtet zu sein wird sind aber auch aufgezoogen, so ist das kleine erdene honwerk 3 so das Thor denen soll, so schlecht, al seine über quailifirte, Feldschantze, welches also, sehr leicht brusquiset warden kann in 4 Thor ohne zugbrückem, mit eisen blech, beschlugen und invendig siehet man weder Thor noch Fallgreten, ich glaube also, ohnerachtet, das die Thorstürmereien mit unter die gefarliche und Herwegene entprisen gehören, das ein determininter Troupe dacher sihen Reüssieren würde. Das Feuer, was das Thor besützen soll, würde nicht sehr wurzend sein, weilen in der rasirenden linie 5, keine Canons die Schüsse vom Schloss, nur plongirend und blos allein die 4 Schiescharten in 6 mit klein gewehr; welche man aber zur noth, mit in die höhe gehöbenen Faschinen, sperren könnte; starke dürkung machen könnten. In 4 stehen spitze höltzer, ode Pallisaden, etwas über das Wasser her von, welche selbes sperren und rueswärtz etwas aufschelten sollte dahin, die precaution, des auf eines, des nach, läst werden, so ist eine offene passage, wo bei man etwa eine sintsigie furiense Cärtaschen decharge, von der batterie in 8 aus zu stehen hätte, bei dem einschnitt b ist eine quelle und brunnen wo an dem felsen hinunter, eine Arth on Geländer gehet wohin um Wasser, zu hohlen habe kennen steigen und der felsen; den aber dennoch, nicht genau genug untersuchen können; zu einer descente nicht zu hoch scheint ingleichen ist der Einschnitt c ebennfalss viel niederer als der ubrige Felsen Rand derein schnnit d aber, denn wohl untersucht der aller niedrigeste in diesem umfang es formiret, sich du selbst in I, eine Aushöhlung in welcher sich ein Mann von der Stadt ohnen dextet, in einem höhe die etwas 2 ½ klasster betragen wird herunter lassen kann, kommt so dann, auf abgebrochene grossen steiner 2, von welchem ergantz, leicht auf dem boden gelanget. Würde also eines von diesem 3 Orthern zu einer des erwählet, so darf sich das selbst entweder, nur so viel Mannschaft hinunter lassen, als erforderlich ist. Denen 2 Thorwachlen von Rückwärts auf den Haus zu fallen und die Thöre zu foreiesen während das der zur surprise destinierte Troupe, auf das erste Feuer odere anderes Signal, sogleich grade auf die Thöre zu maschiret wozu vor die Cavallerie wegen dem bequeme-

ren Weg, das Polnische Thor mus erwahet werden; oder man könnte auch mit der ganzen starke hinuntern zu kommen suchen, um sich sogleich der Stadt zu bemeistern; welches über da sich Mann vor Mann herunter lassen muss, etwas zeitlich erfordern wurde. Diese Arth von Surprise hätte nur die Haupt vorsicht zu gebrauchen denen Cavallerie patrollieren; die ohne hin nur auf der oberen höhen gehen; ohnen decket ze bleiben. Holte man aber gegen die Festung formalitet und Canons gebrauchen, so wurde eine batterie e von welcher man die Mauer g zusammen wirft und dadurch an bei den Orthern einen freien eingang besomtider polnischen unurberwindlichkeit, bald dein ende machen. Das Schloss und Hornwerk wurde sich so dann nicht lang halten können, da letzteres, von der Stadt beschlosener wird und ersteres obwohlen es sehnhohe und starke Mauern hat gar zu enge ist. Einem bombardement zu widerstehen die Communication h ist miniret, der bergrucken um die Stadt dominiret solche.

Ryc. 6. Objasnienie do planu Szpilowskiego

Tłumaczenie:

Uwagi wojskowe

Natura tego miejsca jest szczególna i bardzo ciężka (trudna do ataku). Sama twierdza jest jednak bardzo słaba. Dowódcy (oficerowie – nie ma tu jednoznacznego tłumaczenia) wierzą szczęśliwie w naturę. Młodym oficerom brak wykształcenia. Twierdza jest głównym obiektem połączonym

z miastem, które swoją wielkością dotyka stromych skał. Skały te ciągną się od Ruskiej do Polskiej Bramy okalając miasto. Bramy mają 4–6 sążni wysokości. Skały otaczające miasto i bramy mają 60 sążni, są skaliste, symetryczne, ale nie wszędzie strome. Osoby pracujące przy kopaniu niewielkich trzech kanałów wodnych, giną. Smotrycz nie mający ujścia niszczy głównie twierdzę, robiąc straszne szkody. Przed oczami widzi się tylko nagie skały, a w twierdzy niewielki oddział. Skutkiem tego twierdza jest bezbronna. W tych krytycznych okolicznościach, w jakich znajduje się to miejsce, pozostaje zaniedbana.

Brama Ruska A. Samo miejsce może służyć na baterię, prowadzi tędy w korzystnym miejscu wcięcie (plac ormiański) D, na baterie może także służyć miejsce f.

Brama A ma bardzo zły (dosłownie szlaban, brakuje tu odpowiedniego słowa). W tym miejscu wyciągnięty jest niewielki most zwodzony. Tak jak trzy małe ziemne hornwerki od wieży powinny się znajdować, a są niewłaściwie przygotowane ziemne szańce. Mogą one bardzo słabo obwieść cztery bramy bez mostów zwodzonych i pokrytych blachą. Droga w tym miejscu jest niebezpieczna, z powyrywaniem chodnikiem, co powoduje, że oddział nie zyskuje w tym miejscu przewagi. Brama powinna ochraniać ogniem żołnierzy. Jednak w tym miejscu przebywa pięciu kanonierów strzelających z zamku, ściągających na siebie uwagę i cztery samodzielne (same) nagie stanowiska strzeleckie w sześciu wieńcach wyłożonych wysoką faszyną. To może dawać dobry efekt. Podobnie zakończone są ostrza palisad nad wodą (najpewniej chodzi o Smotrycz), które powinny zamykać zewnętrzne umocnienia. Otwarte przejścia powinny być tak urządzone, aby chronić przed kartaczami osiem baterii stojących w miejscu B, które ma obok źródło i studnię. W tym miejscu skały biegną w dół. Strumień płynie między skałami. Jednakże nie można go całkowicie uregulować. Strumień jest nieuregulowany płynąc przy krawędzi skał jak widać i otaczając miejsca C i D, ale formuje sam w sobie obwód w punkcie I. Tworzy tu wgłębienie na dwa i pół sążnia i spada w dół. Miejsce to przedzielają dwa wielkie kamienie, którymi można by łatwo uzupełnić podłogę.

Konieczne trzeba by wybrać trzy miejsca (lokalizacje), którychdy bezpiecznie duży (liczny) oddział będzie mógł zejść na dół. Miejsce za domami, gdzie skały spadają w dół. W momencie niespodziewanego ataku oddział na pierwszy ogień albo inny sygnał maszeruje do bram, podczas gdy kawaleria zabezpiecza wygodne (bezpieczne) drogi. Brama Polska musi być w pogotowiu. Można z niej obserwować sytuację w dole i natychmiast ostrzegać o zagrożeniu miasta. Tak mąż w męża muszą obserwować co dzieje się w dole. Twierdza i miasto potrzebują patroli kawalerii. Kanonierzy używać powinni baterii E, która znajduje się na murze G. Pokryli by oni ogniem wejście, ale polscy żołnierze nie dostają żołdu. Zamek i hornwerk bronić się mogą jako ostatnie (tzn po upadku miasta). Wokół miasta biegnie cienki mur. Podczas bombardowania obrona opiera się na komunikacji h, grzbiety gór nad miastem powinny być zaminowane.

Legenda do planu (dosłownie objaśnienie)

- A Brama Ruska,
- B Brama Polska,
- C Plac Polski w mieście,
- D Plac Ormiański,
- E magazyny,
- F baterie,
- G wybudowana Bateria Św. Marii,
- H stary mur,
- I nowy mur,
- K Wielki Rondel,
- L Stary Zamek,
- M Nowy Zamek
- N Brama Zamkowa

Literatura

- Bania Z., Wiraszka M., 2001, *Kamieniec Podolski, miasto – legenda*, Warszawa, Neriton.
- Belke G., 1859, *Rys historii naturalnej Kamieńca Podolskiego poprzedzony krótką wiadomością o pracach uczonych w przedmiotach geologii, paleontologii, botaniki i zoologii w Polsce w XIX w.*, Warszawa.
- Ciesielski T., 2009, Archibald Andrzej Glower. Podpułkownik artylerii koronnej XVIII wieczny fortyfikator Kamieńca Podolskiego, w: *Primum vivere deinde philosophari. O ludziach czynu w dziejach Europy Środkowej i Wschodniej*, red. M. Białokur, A. Szczepaniak, Toruń–Opole, s. 128–142.
- Ciesielski T., 2009, *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa, Wydawnictwo DIG.
- Cholewiński Ł., 2016, Garnizon Kamieńca Podolskiego w latach 1752–1764, w: *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki fortyfikacyjnej*, red. M. Trąbski, s. 401–417.
- Czubiński J., Tucholska J., 2005, *Historyczna kartografia Kamieńca Podolskiego*, „Czasopismo Techniczne”, 13-A, s. 47–71.
- Janczykowski J., 2005, Kamieniec Podolski – fortyfikacje twierdzy, w: F. Kiryk, *Kamieniec Podolski, Studia z dziejów miasta i regionu*, T II, Kraków, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, s. 421–443,
- Król-Mazur R., 2007, *Prace fortyfikacyjne i remontowe w Kamieńcu Podolskim w pierwszej połowie XVIII wieku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, nr 4, s. 5–22.
- Listy Jana de Witte, jenerała majora wojsk koronnych, pułkownika artylerii koronnej, komendanta forticy kamienieckiej, kawalera orderu Św. Stanisława. (1777–1779). Wydał Stanisław Krzyżanowski, Kraków 1868.

- Machynia M., Szrednicki Cz., 1999, *Wojsko koronne, Artyleria i wojska inżynieryjne, oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777–1794, spisy*, Kraków, Księgarnia Akademicka Wydawnictwo Naukowe.
- Nowak T., 1973, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t 19, s. 139–186.
- Opyrchal L., 2015, *Rękopiśmienne plany Kamieńca Podolskiego w zbiorach Austriackiej Biblioteki Narodowej w Wiedniu*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, r. XVI (LVII), nr 4 (254), s. 131–140.
- Plamienicka O., 2012, *Castrum Camenecensis Fortecja Kamjaniec*, ABETKA, Kamjaniec Podilskij, (Пламєницька О., 2012, *Castrum Camenecensis Фотеця Кам'янець*, АБЕТКА, Кам'янець-Подільський).
- Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydanego*, 1860, t. VI, Nakład i druk Jozefata Ohryzki, Petersburg.

Źródła kartograficzne

- Plan von der Festung und Schloß Kaminiek – 1*, sygn: AT-OeStA/KA KPS LB K IX, 64, Wglądówka planu jest dostępna w katalogu archiwum pod adresem: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=2357678> (dostęp 9.10.2017 r.).
- Plan von der Festung und Schloss Kaminiek – 2*, sygn.: AT-OeStA/KA KPS LB K IX, 64-1), Wglądówka planu jest dostępna w katalogu archiwum pod adresem: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=2357679>, (dostęp 23.02.2018 r.).
- Plan de la forteresse de Kamieniec – wiedeński*, sygn.: KA G I K 42-05, Wglądówka planu dostępna jest pod adresem: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=1424988> (dostęp 23.02.2018 r.).
- Plan Oreszkowica, sygn.: KA G I k 42-03, Wglądówka planu jest dostępna w katalogu archiwum pod adresem: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=1424987> (dostęp 23.02.2018 r.).
- Plan Szpilowskiego, sygn.: KA G I k 42, Wglądówka planu jest dostępna w katalogu archiwum pod adresem: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=1424986> (dostęp 23.02.2018 r.).

Źródła internetowe

- Dane o wiedeńskim Archiwum Wojennym: <http://www.oesta.gv.at/site/6154/default.aspx>, (dostęp 2.02.2018 r.)
- Plan Jana de Witte : <https://polona.pl/item/planta-kamienca-podolskiego,MTc1MTY2MDg>, (dostęp 5.12.2017 r.)

Plans of Kamieniec Podolski at the War Archives in Vienna

Leszek Opyrchal

Wojskowa Akademia Techniczna w Warszawie

ORCID 0000-0001-7585-843X

E-mail: leszek.opyrchal@wat.edu.pl

Łukasz Cholewiński

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy w Częstochowie

ORCID 0000-0002-3680-3783

E-mail: lukaszczewal@wp.pl

Summary: Part of the Austrian State Archives is Kriegsarchiv – War Archives in Vienna. It is the largest military archives of Central Europe. It contains 180,000 boxes with documents, 60,000 books, 400,000 photographs and a collection of 600,000 maps and plans. The total length of the shelves on which the collections are stored is 50 km. The Kriegsarchiv collection contains six plans for Kamieniec Podolski from the 18th century. Five of them are manuscript plans that remain unknown in Polish literature, but were only mentioned by Ukrainian researchers. The printed plan is a well-known colored copperplate titled: *Kamienieck Podolski Capitale du Palatinat de la Haute Podole*. This plan is also in the National Library in Warsaw. Two manuscript anonymous plans: *Plan von der Festung und Schloß Kaminiak – 1* and *Plan von der Festung und Schloß Kaminiak – 2*, from the period 1725–34 and only slightly different in details. They probably constitute a reciprocal copy. They were made in the western orientation and placed on them a wind rose, linear scale in fathoms and a legend in German. The third, handwritten, also anonymous plan is the plan titled: *Plan de la forteresse de Kamieniec en Podolie*. It was made between 1725 and 1746. The orientation of the plan is western. There is a legend in French on it, and the direction of the north is marked with an arrow. Linear graduation is not included. The fourth, manuscript plan of Kamieniec Podolski is the plan Oreszkowica (*de Oreshcovit*). The plan is drawn in North orientation. Linear scale in fathoms. The arrow indicates the north direction. The legend was made in German. The last, fifth manuscript plan of Kamieniec Podolski is the plan of Szpilowski's two parts (*Dessiné par Jean Nep Silowsky d'Urazowa*). The first part is the correct plan, made in the northern orientation, with a marked wind rose, a linear scale in

fathoms and a legend in German and dated 1774. The second part, placed on the same sheet of paper, is a one-page description of the fortress made in German.

Keywords: Kamieniec Podolski, former cartography, Kriegsarchiv
